

[https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-18\(47\)-79-100](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-18(47)-79-100)
УДК 159.923.2

Курбатова Альона Олександрівна,
кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри психології
Інституту соціальних технологій
Відкритого міжнародного університету
розвитку людини «Україна».
Київ, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0003-4173-0504>
alenakurbatova@ukr.net

ОСОБИСТІСНІ ЧИННИКИ ПРОФЕСІЙНОЇ МОТИВАЦІЇ СТУДЕНТІВ З ІНВАЛІДНІСТЮ

Анотація: У статті здійснено теоретико-методологічне обґрунтування та практичну розробку психологічних засад професійної мотивації студентів з інвалідністю. Розкрито психологічні особливості професійної мотивації студентів з інвалідністю, роль ціннісно-сислової регуляції професійного самовизначення особистості, психологічні чинники вибору професії та їх вплив на подальше професійне становлення. Встановлено, що професійна мотивація студентів з інвалідністю, зумовлена внутрішніми мотивами, пов'язана з їх смисложиттєвими орієнтаціями, з уявленнями про себе як про сильну особистість, яка володіє достатньою свободою вибору, щоб побудувати своє життя у відповідності зі своїми цілями. Визначено теоретичні передумови вивчення професійної мотивації студентів з інвалідністю як чинника професійного самовизначення особистості. Професійне самовизначення визначено як цілісний, інтегративний процес, у якому реалізуються професійні цінності людини, конкретизуються аспекти її життєвого, особистісного, соціального самовизначення, усвідомлюються смисли професійної діяльності; в ході цього процесу відбувається ціннісне осмислення вибору власного життєвого шляху та прийняття на себе відповідальності за реалізацію цього вибору. Обґрунтовано теоретико-методологічні основи дослідження професійної мотивації студентів з інвалідністю. Розроблено модель внутрішньоособистісної детермінації професійної мотивації студентів з інвалідністю в континуумі професійного самовизначення особистості, структурними компонентами якої є ціннісно-сислові утворення особистості, цілі професійної діяльності, особистісні якості, оцінка своїх можливостей, мотиви вибору професії, мотиви навчання,

потреби професійної самореалізації. Встановлено, що студенти з інвалідністю у виборі професії орієнтовані переважно на суспільні цілі, загальнолюдські потреби, моральні, духовні цінності; переважаючими мотивами вибору професії є соціальні, моральні, пізнавальні, утилітарні, мотиви престижу та мотиви, пов'язані зі змістом праці; внутрішня мотивація навчання у студентів з інвалідністю пов'язана із наявністю та рефлексією цілей у майбутньому, які надають життю осмисленості, спрямованості і часової перспективи. Встановлено, що чинниками внутрішньої мотивації навчання студентів з інвалідністю є мотиваційна спрямованість на самореалізацію особистості, осмисленість життєвих цілей і перспектив, внутрішнього локусу контролю, особистісної автономії, що полягає у здатності до самовизначення своїх позицій та здатності самостійно визначати і регулювати власне життя. Розроблено та апробовано комплексну програму психологічного супроводу професійного становлення студентів з інвалідністю у ЗВО, зокрема тренінгова програма рефлексії професійної мотивації студентів з інвалідністю спрямована на цілеспрямовану особистісну рефлексію, розвинуте позитивне самоствавлення, усвідомлення власних цілей, смислів, актуалізацію потреби в професійно-особистісній самореалізації, формування нових ефективних професійних навичок та компетентності.

Ключові слова: професійне самовизначення; ціннісно-смилова сфера; система особистісних смислів; професійні плани; само реабілітація; самокорекція; самокомпенсація.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Особливості мотивації вибору професії та навчання студентів з інвалідністю є актуальною проблемою, оскільки в період вибору професії та навчання засвоюються основні ціннісні уявлення, що характеризують професійну спільноту, знання, вміння, навички, важливі для майбутньої професійної діяльності. Розгляд особливостей мотивації вибору професії та навчання студентів з інвалідністю є надзвичайно важливі для початку професійної діяльності. У період навчання у закладах вищої освіти (ЗВО) у людини формуються та розвиваються професійно важливі якості особистості, починає формуватися професійна самосвідомість, що досить часто виявляється і в успішності навчальної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі проблема професійного самовизначення, мотивації навчання, професійного становлення та самореалізації розглядається достатньо

грунтовно і різноаспектно. Досліджувалися різні аспекти цієї проблеми як за участю здорових студентів, так і студентів та старшокласників з інвалідністю (Барна, 2013, Борисова, 1995, Вітковська, 2002, Сердюк, 2012; Сердюк, Купреєва; 2015; Banack, Sabiston, & Bloom, 2011; Baranauskienė, Serdiuk, & Chykhantsova, 2016; Baranauskienė, Serdiuk, Danyliuk, & Kurapov, 2019; Deci, & Ryan, 1998, 2000; Kahneman, & Deaton, 2010; Getzel, & Thoma, 2008; Koestern, & Hope, 2014, Wehmeyer, 2002 та інші).

Ми приєднуємося до позицій тих науковців, у працях яких найбільш повно розкриваються проблеми саморозвитку та самоздійснення особистості, а особистість розглядається як активний суб'єкт власного життя (К. Абульханова-Славська, Г. Балл, О. Бондарчук, М. Боришевський, Ж. Вірна, Е. Галажинський, Є. Головаха, Л. Карамушка, К. Карпінський, В. Клименко, О. Кокун, Д. Леонтьєв, С. Максименко, В. Моляко, В. Мясіщев, Н. Сарджвеладзе, М. Смульсон, В. Столін, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін.).

Актуальність цієї проблеми викликана також необхідністю забезпечення повноцінного інтегрування людей з інвалідністю у суспільство на засадах принципу «рівний-рівному», що є однією із найвагоміших загальнолюдських проблем. Адже (згідно з оцінками ВООЗ) близько 10% людей у світі мають різний ступінь інвалідності. В Україні ця кількість постійно зростає, перевищивши за офіційною статистикою позначку 2,8 млн. осіб. У зв'язку з цим помітно підсилюється роль ще одного фактора ризику – збереження психічного здоров'я підлітків та молоді з інвалідністю (Giulio, Philipov & Jaschinski, 2014; Махеву, 2016). Цей період є особливо сензитивним, оскільки супроводжується професійною і соціальною невизначеністю їхнього майбутнього.

У сучасній психології проблема професійного самовизначення тісно пов'язана з проблемою активності молоді людини в процесі вибору майбутньої професії та розглядається в контексті цілісного життєвого шляху, особистісного та життєвого самовизначення людини як суб'єкта, який вибудовує та реалізує власне буття в оточуючому світі, в якому професійна діяльність визначається як простір самореалізації та самоактуалізації особистості (Абульханова-Славська, 1998; Бодров, 2001; Зеєр, 2007; Клімов, 1996; Кокун, 2012; Кон, 1989; Маркова, 1996; Пряжніков, 1996; Сердюк, 2014; Титаренко, 2003 та ін.).

Результати багатьох досліджень (Боришевський, 2001; Вітковська, 2002; Гончарова, 2000; Калітієвська, Леонтьєв, 2006; Кокун, 2009, Кон, 1989 та ін.) стосовно професійних виборів старшокласників свідчать, про те, що вибір професії обумовлюється великою кількістю факторів. Основними тенденціями останніх років в орієнтаціях при виборі професії є

– популярність професії, престиж, високий заробіток, незалежність, приводять до зміни не тільки соціально-економічних чинників вибору професії, але й до трансформації мотиваційно-ціннісного ставлення до професійного самовизначення. Як наслідок, від 20 до 35% студентів, які кидають навчання в університетах, вже після першого року навчання, з різних причин. Одна з найбільш значущих причин – неправильний вибір спеціальності. Здатність студента ефективно будувати власне професійне навчання пов'язане із успішністю адаптації до учбового процесу, академічною підготовкою, включеністю в процес навчання та в соціальну взаємодію. Однак, однією з головних причин є – несформованість професійної ідентичності студента та професійної самосвідомості, як результатів професійного самовизначення (Пряжнікова, & Єгоренко, 2012).

Відсутність глибини розуміння змістовних складових професії призводить до неадекватної оцінки себе як суб'єкта професійного самовизначення.

У більшості випадків самостійний вибір професії, прийняття рішення щодо вибору освітнього закладу старшокласниками з інвалідністю носить характер стихійного процесу. Це пов'язано з багатьма факторами, зокрема, з низьким рівнем рефлексії самовизначення свого місця в житті, самооцінкою власних можливостей, усвідомленістю необхідності вибору, професійною та соціальною відповідальністю за вибір професії; незнанням вимог професій до людини; небажанням приймати поради дорослих; ігноруванням профорієнтаційних можливостей тощо. Внаслідок цього, відбувається відхилення в професійному виборі, та процес професійного самовизначення набуває стихійного характеру, що впливає на його подальший розвиток (Аржаних, Мойсов, 2013; Лавренєва, 2005; Мітіна, 2005; Романович, 2014; Пряжнікова, Чистовський, 2014). Для подолання зазначених бар'єрів постає необхідність створення доуніверситетської підготовки старшокласників з інвалідністю. Однією з задач якої є – оптимізація процесу професійного самовизначення особистості (Воєводина, 2016; Лаврентєва, 2005; Купреєва, 2015; Михайлова, 2016; Сердюк, 2014).

Гуманітарна політика держави є одним із найважливіших пріоритетів її діяльності, що здійснюється в інтересах як молодих громадян, так і суспільства в цілому. Але в нинішній ситуації молодь, а особливо молодь з інвалідністю є найбільш чутливою та вразливою частиною населення України.

Освіта молоді з інвалідністю – це можливість інтеграції в суспільство, оскільки однією із форм ефективної інтеграції осіб з інвалідністю у суспільство є професійна зайнятість. Проблема виявлення чинників

професійної мотивації студентів з інвалідністю зумовлена також існуванням істотних протиріч між вимогами до фахівця з вищою освітою та порівняно низькою ефективністю підготовки студентів з інвалідністю у ЗВО. Кількість молоді з інвалідністю серед частки вступників до ЗВО постійно збільшується.

Вихідні передумови. Проблема професійного самовизначення, мотивації вибору професії, мотивації навчання, професійного становлення та, пов'язаної з цими процесами, самореалізації особистості є важливою складовою фундаментальної психологічної проблеми мотивації поведінки та діяльності людини. Свідченням цього стала розробка більш ніж 50 мотиваційних теорій пояснення рушійних сил та детермінації людської поведінки (Дж. Аткинсон, В. Вілюнас, Є. Ільїн, Ю. Кюль, О. Леонт'єв, Д. Леонт'єв, Д. Макклелланд, А. Маслоу, А. Мехрабіан, В. Мільман, Ж. Нюттен, Р. Френкін, Х. Хекхаузен та ін.). Загальні положення класичних теорій самоактуалізації та самореалізації особистості (В. Франкл, Е. Фромм, А. Маслоу, К. Роджерс, Е. Шостром та ін.); положення теорії самодетермінації та внутрішньої мотивації (Е. Десі, Ж. Нюттен, Р. Раян, Х. Хекхаузен та ін.). Теоретико-методологічні основні положення.

Загальні положення класичних теорій самоактуалізації та самореалізації особистості (В. Франкл, Е. Фромм, А. Маслоу, К. Роджерс, Е. Шостром та ін.); положення теорії самодетермінації та внутрішньої мотивації (Е. Десі, Ж. Нюттен, Р. Раян, Х. Хекхаузен та ін.).

Положення суб'єктного підходу до вивчення особистості (О. Бондаренко, О. Бондарчук, М. Боришевський, Ж. Вірна, Л. Карамушка, Г. Костюк, С. Максименко, В. Моляко, С. Рубінштейн, Л. Сердюк, М. Смульсон, Т. Титаренко, Н. Чепелева, Ю. Швалб та ін.), позитивного підходу до функціонування особистості (Н. Пезешкіан, М. Селігман, М. Чіксентміхаї та ін.) та концепції особистісних смислів (О. Леонт'єв, Д. Леонт'єв та ін.).

Основні положення концепції професійного самовизначення особистості в процесі вибору майбутньої професії та професійної підготовки студентів ЗВО (Е. Зеєр, Є. Клімов, О. Кокун, В. Клименко, Г. Ложкін, М. Пряжніков та ін.). Положення теорій інтегрованої та інклюзивної освіти (С. Адирхаєв, Г. Давиденко, О. Купреєва, М. Семаго, Л. Сердюк, П. Таланчук, М. Чайковський та ін.).

Актуальність цієї проблеми викликана також необхідністю забезпечення повноцінного інтегрування людей з інвалідністю у суспільство на засадах принципу «рівний-рівному», що є однією із найвагоміших загальнолюдських проблем. Адже (згідно з оцінками ВООЗ) близько 10% людей у світі мають різний ступінь інвалідності. В Україні ця

кількість постійно зростає, перевищивши за офіційною статистикою позначку 2,8 млн. осіб. У зв'язку з цим помітно підсилюється роль ще одного фактора ризику – збереження психічного здоров'я підлітків та молоді з інвалідністю (Giulio, Philipov & Jaschinski, 2014; Maxey, 2016). Цей період є особливо сензитивним, оскільки супроводжується професійною і соціальною невизначеністю їхнього майбутнього.

Найбільш прийнятним у сучасній психології є підхід до вивчення життєвих перспектив, цілей, смислів та інших, близьких за змістом понять, пов'язаний з розвитком суб'єкта та становленням його особистості, де вирішальним фактором перетворення свого життя є активність та творчість особистості, а наявність та розвиненість осмисленої життєвої стратегії є важливим показником того, наскільки людина є суб'єктом свого життя (Абульханова, 2001; Асєєв, 2001; Вайзер, 1998; Гинзбург, 1994; Головаха, 2000; Завалишина, 1997; Сердюк, 2012; Франкл, 1990; Чудновський, 2014, та ін.). Таким чином, зміст психологічного майбутнього людини виявляє вплив на її активність в теперішньому, а формування життєвої перспективи є проекцією мотиваційно-ціннісної сфери.

Гуманітарна політика держави є одним із найважливіших пріоритетів її діяльності, що здійснюється в інтересах як молодих громадян, так і суспільства в цілому. Але в нинішній ситуації молодь, а особливо молодь з інвалідністю є найбільш чутливою та вразливою частиною населення України.

Освіта молоді з інвалідністю – це можливостей інтеграції в суспільство, оскільки однією із форм ефективної інтеграції осіб з інвалідністю у суспільство є професійна зайнятість. Проблема виявлення чинників професійної мотивації студентів з інвалідністю зумовлена також існуванням істотних протиріч між вимогами до фахівця з вищою освітою та порівняно низькою ефективністю підготовки студентів з інвалідністю у ЗВО. Кількість молоді з інвалідністю серед частки вступників до ЗВО постійно збільшується.

Проблема життєвої перспективи є актуальною психологічною проблемою, оскільки життєві плани, цілі, смисли, перспективи визначають свідомі уявлення особистості про своє майбутнє, а отже, є важливим фактором особистісного самовизначення. Професійне самовизначення особистості не автономний процес, відбувається воно в контексті уявлень людини про перспективу її життя, близьких і віддалених планів, цілей, цінностей та смислів. В іншому разі, вибір професії та професійне становлення особистості буде позбавлене особистісного смислу, продуктивності та результативності. Вважаючи, що одним із факторів особистісного розвитку є орієнтація на віддалені цілі та плани особистості, низкою досліджень (Абульханова, 2001;

Асєєв, 2001; Чудновський 2014) відмічено, що сенс життя як особливе психологічне утворення може суттєво впливати на весь хід життя людини.

Функція сенсу життя як психологічного механізму, який суттєво детермінує поведінку людини, залежить як від змісту основних цілей життя, так і від їх структури. У низці досліджень (Адлер, 1995; Вайзер, 1998; Франкл, 1990; Чудновський 2014 та інших) показано, що сенс життя є результатом складного співвідношення «зовнішніх» та «внутрішніх» детермінант та орієнтацій особистості і виконує дві основні взаємопов'язані функції: 1) інтегруюча, яка проявляється у перетворенні уявлень суб'єкта про своє життя як сукупність окремих вікових етапів в єдину лінію життя, а далі у певній консолідації мотиваційно-потребової сфери особистості, її позиції та емоційної спрямованості; 2) емансипуюча, вибудовується в процесі пошуку сенсу життя як внутрішня позиція, що обумовлює її відносну емансипованість як від зовнішніх ситуативних впливів, так і від власних безпосередніх інтересів.

Таким чином, узагальнюючи викладене, вважаємо доречним визначити смисл життя, услід за В. Чудновським (2014), як «структурну ієрархію життєвих цілей (цінностей), у якій життєві смисли можуть відіграти провідну роль, бути відносно рівносильними чи підпорядкованими головній життєвій меті». Крім того, цілком погоджуємось з думкою В. Чудновського про те, що всі ці феномени утворюють своєрідний «сплав», до якого може бути включений також компонент мотиву. І. Ведін (1987) поняття «смісложиттєві орієнтації» використовує в аналізі зв'язку смислу життя та самореалізації особистості, оскільки вони зумовлені не просто певним набором потреб та інтересів, а саме функціональним домінуванням певних потреб в рамках їх конкретної системи. Смісложиттєві орієнтації – це узагальнені, стабільні, смислові утворення, основу яких складає система домінуючих цінностей та мотивів.

Зрозуміло, що між смислом життя та смісложиттєвими орієнтаціями є значні відмінності – смисл життя постає як певна загальна інтегральна концепція усього життя (Титаренко, 2003), а смісложиттєві орієнтації – ключові цінності, що превалюють на цьому життєвому етапі і акумулюють значущі тенденції вибору спрямованості самореалізації. Відмітною ознакою функціонування смісложиттєвих орієнтацій є детермінація ними основних напрямків самореалізації людини і, що особливо важливо, вибір нею сфер самореалізації, у яких вона й буде реалізовувати свої ціннісні вибори.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Мета статті – узагальнити та обґрунтувати психологічні орієнтації як чинник мотивації професійного становлення студентів з інвалідністю.

Відповідно до зазначеної мети у статті поставлено такі **завдання**:

1. Узагальнити теоретико-методологічні підходи до розуміння професійної мотивації студентів з інвалідністю як одного із чинників їх професійного самовизначення.
2. Здійснити обґрунтування методичного забезпечення дослідження основних психологічних чинників мотивації вибору професії та особливостей професійної мотивації студентів з інвалідністю.
3. Здійснити емпіричне дослідження, спрямоване на визначення психологічних особливостей та чинників професійної мотивації студентів з інвалідністю у її взаємозв'язку з їхніми внутрішньоособистісними характеристиками.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Висвітлення сутності поняття смислу життя у психології має свою специфіку, яка впливає з особливостей тлумачення самореалізації людини в різних напрямках психологічної науки. Зокрема, на думку А. Адлера (1995), цілісний аналіз життя людини може бути здійснений лише на основі інтерпретації її цілей, дій, внутрішніх смислів діяльностей, у які вона включена. За В. Франклом (1990) пошук смислу – це головна мотиваційна тенденція, що є основним рушієм поведінки і розвитку особистості. Вона обумовлює «екзистенційну динаміку» – певний рівень напруження, який виникає «між тим, що людина робить і тим, що вона повинна робити», впорядковуючи своє життя відповідно до її смислових орієнтацій. В. Франкл виділяє три типи смислових універсалій, які виступають смисложиттєвими орієнтирами для особистості – це цінності творчості, переживання та ставлень, реалізація яких надає людині переживання осмисленості власного існування. У теорії самоактуалізації особистості А. Маслоу (2003) також важливе місце належить ціннісним орієнтирам, які він називає Б-цінностями, стверджуючи, що саме в них полягає смисл життя більшості людей. Визначаючи ціннісний аспект самоактуалізації особистості, Б-цінності певною мірою можуть тлумачитись як смисложиттєві орієнтації.

Як відомо, розкриваючи сутність смислу у структурі діяльності, О. Леонтьєв тлумачить його як відношення мотиву діяльності до її мети і використовує при цьому поняття «смисл мотиву», «смисл цілі», що підкреслює взаємозумовленість понять «мотив-ціль-смисл». Отже, смисл життя діє як регулятор, що спрямовує життєвий шлях людини. У розумінні Д. Леонтьєва, є ряд характеристик смислу, серед яких найбільш важливими є такі: джерелом смислу є потреби, мотиви та інтенції; смисл володіє дієвістю – виконує функцію

регуляції конкретної діяльності і є основою здатності людини до самодетермінації. Зокрема К. Обуховський (2003) когнітивними передумовами пошуку вважає домінування самостійної психічної активності особистості над реакціями на стимули оточуючого середовища, можливість певного дистанціювання від нього; зростання ролі мислення, уяви, планування, самоконтролю; виникнення здатності оперувати такими абстрактними поняттями, як «буття», «смысл», «нескінченність», «ідея»; пізнавальну експансію – намагання пізнавати оточуюче середовище більш повно, широко, цілісно.

Отже, смисложиттєва проблематика в період ранньої юності представлена смисложиттєвими орієнтаціями, що включаються у формування цілісного світогляду, становлення особистісної незалежності, пошуку свого індивідуального місця у житті. Ціннісні та цільові аспекти структури смисложиттєвих орієнтацій забезпечують спрямованість молоді на вибір основних сфер самореалізації, що виявляється не лише у внутрішньо-психологічному самопректуванні, самовизначенні, а й у життєво-практичному включенні й проявляється у виборі професії та подальшій професійній самореалізації. Смыслові аспекти смисложиттєвих орієнтацій забезпечують знаходження особистісного смыслу професійної діяльності, в яку включається молода людина, та осягнення смыслу бажаного професійного майбутнього. Смыслові орієнтації – це узагальнені, стабільні, смыслові утворення, основу яких складає система домінуючих цінностей та мотивів. Є. Головаха (2000) виділяє 3 типи ціннісного ставлення особистості до професійної діяльності, що є ціннісною основою її професійної діяльності: 1) цінності, що можуть бути реалізовані безпосередньо в професійній діяльності (цінності, що містяться в самому процесі і змісті праці); 2) цінності, що реалізуються за рахунок професійної діяльності (моральна та матеріальна винагорода); 3) цінності, що можуть бути реалізовані поза професійною діяльністю (при такій орієнтації професійні обов'язки можуть сприйматися як перешкода на шляху до реалізації непрофесійних цінностей). Найоптимальнішими для саморегуляції особистості, безумовно, є перші два типи співвідношення особистісних цінностей з професійною діяльністю. У цьому контексті цінності професійної діяльності, можуть бути охарактеризовані як професійно значущі, оскільки вони сприяють досягненню найвищого рівня професіоналізму. Зокрема, смисложиттєві орієнтації є важливим чинником ефективності як професійної діяльності, так і процесу фахового становлення студентів. Крім того, життєві цілі як структурні елементи смисложиттєвих орієнтацій певним чином співвідносяться з професійними цінностями та цілями, які регулюють процес професійного становлення особистості, що й забезпечує мотивуючий

потенціал смисложиттєвих орієнтацій як чинника професійного становлення особистості. смисложиттєва проблематика в період ранньої юності представлена смисложиттєвими орієнтаціями, що включаються у формування цілісного світогляду, становлення особистісної незалежності, пошуку свого індивідуального місця у житті. Ціннісні та цільові аспекти структури смисложиттєвих орієнтацій забезпечують спрямованість молоді на вибір основних сфер самореалізації, що виявляється не лише у внутрішньо-психологічному самопректуванні, самовизначенні, а й у життєво-практичному включенні й проявляється у виборі професії та подальшій професійній самореалізації. Смыслові аспекти смисложиттєвих орієнтацій забезпечують знаходження особистісного смислу професійної діяльності, в яку включається молода людина, та досягнення смислу бажаного професійного майбутнього. Проблемні моменти особистісного і професійного становлення студентів, що суттєво знижують ефективність навчання, зумовлюються недостатньою проекцією психологічного майбутнього в теперішнє, невмінням ефективно структурувати майбутнє і встановлювати його цільові, смыслові та часові зв'язки, співвідносити близькі та віддалені перспективи, на низький рівень готовності планувати своє майбутнє та недостатні вміння реалізувати задумане (Завалишина, 1997). Ці психологічні труднощі в своїй основі мають особистісний, а не професійний зміст, хоча й спричиняють труднощі у навчанні та професійному становленні. Названі проблеми найтіснішим чином пов'язані зі смисложиттєвими аспектами буття молоді людини, пошуком нею смислу життя, формуванням системи смисложиттєвих орієнтацій, побудовою життєвих перспектив. Відомо, що ефективність мотивації значною мірою залежить від того, наскільки задана мета, необхідний результат праці відповідає процесуальному моменту мотивації (Асеев, 2001). І в цьому розумінні поняття процесуальної мотивації наближається до поняття інтринсивної (внутрішньої) мотивації, з якою пов'язані розвиток позитивного емоційного забарвлення змісту діяльності для людини, високий рівень працездатності та задоволеності діяльністю (Deci, & Ryan, 2008). Виходячи із аналізу найбільш вагомих взаємозв'язків, умови формування та розвитку професійної мотивації створюються в такому освітньому середовищі, де сформовані цінності особистісного розвитку, духовного задоволення, креативності; створюється простір міжособистісної взаємодії, що забезпечує моральну підтримку всіх суб'єктів освітнього процесу, підґрунтя для формування самоповаги, самоінтересу, самоприйняття, саморозуміння та самовпевненості; забезпечуються можливості розвитку професійно важливих якостей і цінностей.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

- теоретичні – аналіз, синтез, узагальнення, систематизація, інтерпретація, класифікація – для з'ясування феноменології явища професійної мотивації особистості;

- емпіричні психодіагностичні методи: 1) методика вивчення мотивації навчання у ЗВО Т. Ільїної; 2) методика вивчення мотивів вибору професії Р. Овчарової; 3) методика вивчення основних мотивів вибору професії Е. Павлютенкова; 4) методика вивчення рівня професійної направленості студентів Т. Дубовицької; 5) методика вивчення смисложиттєвих орієнтацій Дж. Крамбо і Л. Махоліка в адаптації Д. Леонтьєва (СЖО); 6) тест-опитувальник самоствавлення особистості В. Століна, С. Пантїлеєва;

- методи обробки та інтерпретації емпіричних даних: кількісний та якісний аналіз (описова статистика; порівняння вибіркового середнього за t-критерієм Стюдента; кореляційний, регресійний, факторний аналізи та ін.). Статистичну обробку емпіричних даних і графічну презентацію результатів здійснено за допомогою статистичної програм «SPSS» v. 21.0.

Емпірична база дослідження. Дослідницько-експериментальна робота за темою дослідження проводилась впродовж 5 років. У власних дослідженнях взяли участь 355 осіб: 56 учнів із хронічними соматичними захворюваннями та інвалідністю 10–11-х класів середньої загальноосвітньої школи № 168 м. Києва, 299 студентів I–IV курсів бакалаврату та I–II курсів магістратури Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна», із них: 180 здорових студентів та 119 студентів з інвалідністю.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH RESULTS

На підставі здійсненого аналізу виділено ключові аспекти проблеми професійної мотивації студентів з інвалідністю.

Відмічено, що психологічний зміст професійного самовизначення особистості полягає у знаходженні особистісних основ цього вибору, що суб'єктивно переживається як пошук покликання, яке відповідає потребі зрозуміти себе та відшукати сенс свого життя. Оскільки усвідомлений вибір професії впливає на подальше життя та визначає успішність у навчанні, то виникає необхідність організації ефективної професійної роботи, спрямованої допомоги старшокласнику в усвідомленому виборі професії, яка відповідає суспільним і особистісним вимогам, робить цю проблему надзвичайно актуальною.

Визначено, що мотивація вибору професії є психологічною основою пошуку людиною свого покликання. Результати дослідження показали, що в цілому переважаючими мотивами вибору професії досліджуваних є внутрішні індивідуальні мотиви, внутрішні соціальні, зовнішні позитивні та негативні, соціальні та моральні мотиви, пізнавальні, утилітарні, престижу та мотиви, пов'язані зі змістом праці. Тобто, студенти переважно орієнтовані на суспільні цілі, загальнолюдські потреби, моральні, духовні цінності. Відсутність глибини розуміння змістовних складових професії іноді призводить до неадекватної оцінки себе як суб'єкта професіогенезу (див. табл. 1).

Таблиця 1

Взаємозв'язок внутрішніх мотивів вибору професії із показниками смисложиттєвих орієнтацій

	Цілі у житті	Процес життя	Результативність життя	Локус контролю-Я	Локус контролю-життя	Осмысленість життя
Внутрішні індивідуально-значимі мотиви	0,42**	-	0,36*	0,38*	0,46**	0,32*
Внутрішні соціально-значимі мотиви	0,46**	-	-	-	0,39*	-

**Кореляція значима на рівні 0,001; *Кореляція значима на рівні 0,05.

Отримані результати свідчать про те, що внутрішні мотиви вибору професії студентів пов'язані з їхніми смисложиттєвими орієнтаціями, особливо уявленнями про себе як про сильну особистість, яка володіє достатньою свободою вибору, щоб побудувати своє життя у відповідності зі своїми цілями. Внутрішня мотивація вибору професії пов'язана із наявністю та рефлексією особистістю цілей у майбутньому, які надають життю осмысленості, спрямованості та часової перспективи; відчуттям продуктивності й задоволеності власним життям.

Слід відмітити, що внутрішні індивідуально-значимі мотиви пов'язані з очікуванням позитивного ставлення інших ($r = 0,41$, $p < 0,001$), самоінтересом ($r = 0,359$, $p < 0,001$), самовпевненістю ($r = 0,25$, $p < 0,05$), самоприйняттям ($r = 0,37$, $p < 0,001$); зовнішні мотиви пов'язані оберненим

зв'язком із самопослідовністю та самокерівництвом ($r = -0,39$, $p < 0,001$). Також слід зазначити, що внутрішні соціально-значимі мотиви пов'язані з механізмами психологічного захисту типу заперечення ($r=0,35$, $p<0,001$), компенсації ($r = 0,46$, $p < 0,001$) та раціоналізації ($r = 0,32$, $p < 0,001$).

Професійна мотивація студентів з інвалідністю пов'язана з їхніми смисложиттєвими орієнтаціями, особливо уявленнями про себе як про сильну особистість, яка володіє достатньою свободою вибору, щоб побудувати своє життя у відповідності зі своїми цілями (див. табл. 2).

Таблиця 2

Статистичні відмінності смисложиттєвих відмінностей студентів з інвалідністю та здорових студентів

	t-критерій рівності середніх					
	F	α	t	α	Різниця середніх	Ст. похибка
Процес життя	6,472	,012	3,020	,003	3,002	,994
Результат життя	6,057	015	3,043	,003	2,382	,783
Осмишеність життя	3,244	,073	3,168	,002	8,476	2,675

Отримані результати свідчать про те, що внутрішні мотиви вибору професії студентів пов'язані з смисложиттєвими орієнтаціями, особливо рефлексією цілей у майбутньому, які надають життю осмишеності, спрямованості і часової перспективи та задоволеності власним життям. Професійне становлення студентів з інвалідністю є однією із основних сфер та напрямів їх самореалізації, про що свідчить наявність взаємозв'язку між переживанням проблем професійного становлення та осмишеністю їх життя. Встановлено, що життєві цілі, задоволеність процесом самореалізації та переживанням осмишеності життя пов'язане з внутрішніми мотивами вибору професії та навчання у ЗВО і професійною спрямованістю, що визначає позитивне смисложиттєве ставлення студентів з інвалідністю до своєї майбутньої професії.

Результати дослідження свідчать про велику роль у забезпеченні внутрішньої мотивації навчання студентів з інвалідністю осмишеністю ними життєвих цілей і перспектив, внутрішнього локусу контролю, особистісної автономії, що полягає у здатності до самовизначення своїх позицій та здатності самостійно визначати і регулювати власне життя. У період навчання у ЗВО нерідко відбувається зміна домінуючого мотиву. Питання про те, який мотив є домінуючим, має важливе значення для характеристики навчального мотиву як дидактичної умови формування навчальної діяльності студентів (див. табл. 3).

Таблиця 3

**Показники рівня розвитку мотивації студентів до навчання
у виші залежно від курсу**

Мотиви навчання	Здорові студенти			Студенти з інвалідністю		
	1 курс	4 курс	6 курс	1 курс	4 курс	6 курс
Набуття знань	8,56	8,72	8,33	7,08	7,72	8,08
Оволодіння професією	6,71	5,71	6,10	5,45	5,00	5,57
Отримання диплому	6,57	6,48	7,08	6,15	5,77	6,42

За результатами, шкала «набуття знань» залишається провідною до кінця навчання як у здорових студентів, так і у студентів з інвалідністю. Дещо знижуються показники «оволодіння професією» у студентів на 4 курсі, коли вони отримують диплом бакалавра. Якщо домінує зовнішня мотивація, то переважають зовнішні, утилітарні мотиви, змістовно не пов'язані з цілями навчальної діяльності, навчання набуває формального характеру. Встановлено також, що умови формування та розвитку внутрішньої навчальної та професійної мотивації створюються та досягаються завдяки цінностям особистісного розвитку, духовного задоволення, креативності; створюється простір міжособистісної взаємодії, що забезпечує моральну підтримку, підґрунтя для формування самоповаги, самоінтересу, самоприйняття, саморозуміння та самовпевненості; забезпечуються можливості розвитку професійно важливих якостей і цінностей. Визначено, що такі компоненти самоствавлення як очікуване ставлення інших, самоінтерес, ставлення інших та інтерес до себе різняться між здоровими студентами та студентами з інвалідністю, вказуючи на те, що самоствавлення виникає завдяки суспільним зв'язкам, причому за певних соціальних умов, коли оцінювання різниці між поведінкою людини з інвалідністю та поведінкою інших людей виявляється значимим. Студенти з інвалідністю починають відчувати дискомфорт у результаті соціального порівняння. Крім того, в структурі самоствавлення студентів з інвалідністю найбільш вираженими є самоінтерес і самоприйняття, а найменш вираженим – ставлення інших, оскільки саме на основі знань про себе в людини виникає ставлення до власної особистості, яке може бути позитивним чи негативним, адекватним або ні.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Визначено теоретичні передумови вивчення професійної мотивації студентів з інвалідністю як чинника професійного самовизначення

особистості. Професійне самовизначення визначено як цілісний, інтегративний процес, у якому реалізуються професійні цінності людини, конкретизуються аспекти її життєвого, особистісного, соціального самовизначення, усвідомлюються смисли професійної діяльності; в ході цього процесу відбувається ціннісне осмислення вибору власного життєвого шляху та прийняття на себе відповідальності за реалізацію цього вибору. Особливість професійного самовизначення осіб з інвалідністю полягає в їх свідомій, цілеспрямованій активності, пов'язаній із пошуком та вибором сфери майбутньої професійної діяльності, відповідної власним можливостям і особистісним ресурсам, самореабілітації, самокорекції, самокомпенсації власних можливостей в процесі реалізації професійних життєвих планів з урахуванням обмежень свого здоров'я.

Обґрунтовано теоретико-методологічні основи дослідження професійної мотивації студентів з інвалідністю. Розроблено модель внутрішньоособистісної детермінації професійної мотивації студентів з інвалідністю в континуумі професійного самовизначення особистості, структурними компонентами якої є ціннісно-сміслові утворення особистості, цілі професійної діяльності, особистісні якості, оцінка своїх можливостей, мотиви вибору професії, мотиви навчання, потреби професійної самореалізації. На основі виділених компонентів розробленої моделі визначено методичне забезпечення дослідження. Професійну мотивацію визначено як систему цілей, потреб, що спонукають до свідомого ставлення до засвоєння професійних знань, оволодіння вміннями і навичками, інтеріоризації професійних цінностей, що сприятиме особистісній та професійній самореалізації.

Аналіз результатів емпіричного дослідження свідчить про те, що найважливішими чинниками усвідомленого вибору професії старшокласниками із хронічними соматичними захворюваннями та інвалідністю є потреба в самоствердженні себе як особистості, прагнення зайняти позицію «дорослої» людини в суспільстві, при цьому об'єктивність оцінки своїх здібностей у реалізації своїх реальних можливостей наряду з потребою і необхідністю цієї професії на ринку праці іноді знижується.

Встановлено, що студенти з інвалідністю у виборі професії орієнтовані переважно на суспільні цілі, загальнолюдські потреби, моральні, духовні цінності; переважаними мотивами вибору професії є соціальні, моральні, пізнавальні, утилітарні, мотиви престижу та мотиви, пов'язані зі змістом праці; внутрішня мотивація навчання у студентів з інвалідністю пов'язана із наявністю та рефлексією цілей у майбутньому, які надають життю осмисленості, спрямованості і часової перспективи.

Встановлено, що чинниками внутрішньої мотивації навчання студентів з інвалідністю є мотиваційна спрямованість на самореалізацію особистості, осмисленість життєвих цілей і перспектив, внутрішнього локусу контролю, особистісної автономії, що полягає у здатності до самовизначення своїх позицій та здатності самостійно визначати і регулювати власне життя. У структурі особистісних якостей найбільш пов'язаними із внутрішньою мотивацією навчання студентів з інвалідністю є самоповага, самоприйняття, самоінтерес, самокерівництво, самовпевненість, що утворюють позитивну Я-концепцію особистості, яка характеризується високою гнучкістю і адаптивністю і свідчить про усвідомленість та диференційованість уявлень про своє теперішнє і майбутнє, творчу спрямованість особистості та прагнення до саморозвитку.

Позитивний вплив на внутрішню мотивацію вибору професії та професійну спрямованість студентів з інвалідністю мають моральні мотиви, внутрішні соціально-значущі мотиви, цілі у житті, творчі мотиви та інтерес до себе. Професійна мотивація студентів з інвалідністю, зумовлена внутрішніми мотивами, пов'язана з їхніми смисложиттєвими орієнтаціями, з уявленнями про себе як про сильну особистість, яка володіє достатньою свободою вибору, щоб побудувати своє життя у відповідності зі своїми цілями. Загалом, отримані результати дослідження свідчать, що важлива роль у підтримці професійної мотивації студентів з інвалідністю належить осмисленості ними життєвих цілей і перспектив, внутрішньому локусу контролю, особистісній автономії, що полягає у здатності до самовизначення своїх позицій та здатності самостійно визначати і регулювати власне життя.

Розроблена та апробована комплексна програма психологічного супроводу професійного становлення студентів з інвалідністю у ЗВО, зокрема тренінгова програма рефлексії професійної мотивації студентів з інвалідністю спрямована на цілеспрямовану особистісну рефлексію, розвинуте позитивне самоствавлення, усвідомлення власних цілей, смислів, актуалізацію потреби в професійно-особистісній самореалізації, формування нових ефективних професійних навичок та компетентності.

Апробація програми показала, що її запровадження сприяло активізації потреби особистості в самопізнанні, підтримці позитивного самоствавлення, мотивації саморозвитку, активізації механізмів переосмислення себе як суб'єкта взаємодії з оточуючим світом та іншими людьми.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробленні комплексної системи практичних заходів, спрямованих на формування професійної мотивації студентів з інвалідністю на різних етапах професійного становлення, розвитку їх особистісних ресурсів, сприяння автономності, розширення можливостей (від інтеграції до самореалізації).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Е. В. Аржаных, В. В. Мойсов, «Профессиональные ориентации учащихся с инвалидностью», *Высшее образование в России*, № 6, с. 110–115, 2013.
- [2] В. Г. Асеев, О двустороннем характере мотивационно-смысловых образований личности. *Психологические, философские и религиозные аспекты смысла жизни*. Москва, Россия: Смысл: ПИ РАО, с. 32–41, 2001.
- [3] О. М. Кокун, «Психологічні особливості та передумови професійного вибору особистості на етапі оптації», *Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*, № 37, с. 198–208, 2009.
- [4] О. М. Кокун, *Психологія професійного становлення сучасного фахівця: монографія*. Київ, Україна: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2012, 200 с.
- [5] Н. Л. Коломінський, *Психологія педагогічного менеджменту: навч. посіб. для студ. навч. закладів, керівників установ освіти, психологів, педагогів*. Київ, Україна: МАУП; Укр. ін-т підвищ. каліф. керів. кадрів освіти, 1996, 194 с.
- [6] Л. З. Сердюк, І. В. Данилюк, В. В. Турбан, О. І. Пенькова, Н. Д. Володарська [та ін.]; Л. З. Сердюк, Ред., *Психологічні технології самодетермінації розвитку особистості: монографія*. Київ, Україна: Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, 2018, 192 с.
- [7] Л. З. Сердюк, «Особистісний модус самореалізації майбутніх фахівців», *Вісник післядипломної освіти: зб. наук праць*, Вип. 10(23), с. 239–248, 2014.
- [8] Л. З. Сердюк, О. І. Купрєєва, «Особистісний ресурс життєстійкості студентів із соматичними захворюваннями», *Актуальні проблеми психології: зб. наук праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України*, Вип. ІХ, с. 311–317, 2015.
- [9] Л. З. Сердюк, «Діагностика спрямованості мотивації учіння студентів у ВНЗ», *Психологічні науки: зб. наук праць*, № (2)12, с. 165–168, 2012. [Електронний ресурс]. Доступно: http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/files/32_11.pdf
- [10] П. М. Таланчук, К. О. Кольченко, Г. Ф. Нікуліна, *Супровід навчання студентів з особливими потребами в інтегрованому освітньому середовищі*. Київ, Україна: Соцінформ, 2004, 484 с.
- [11] Т. М. Титаренко, *Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності*. Київ, Україна: Либідь, 2003, 376 с.

- [12] Л. Тищенко, «Особливості інклюзивної освіти студентів з обмеженими фізичними можливостями як чинник соціалізації особистості», Вісник Київського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка, № 6, с. 71–74, 2012.

PERSONAL FACTORS OF PROFESSIONAL MOTIVATION OF STUDENTS WITH DISABILITIES

Alona. Kurbatova,

Candidate of Psychological Sciences,
Senior Lecturer, Department of Psychology,
Institute of Social Technologies at the
Open International University of
Human Development «Ukraine»
Kyiv, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0003-4173-0504>
alenakurbatova@ukr.net

Abstract: The article provides a theoretical and methodological justification and practical development of psychological principles of professional motivation of students with disabilities. The psychological features of professional motivation of students with disabilities, the role of value-semantic regulation of professional self-determination of the individual, psychological factors of choosing a profession and their influence on further professional development are revealed. It has been established that the professional motivation of students with disabilities, due to internal motives, is related to their meaningful life orientations, with ideas about themselves as a strong person who has enough freedom of choice to build their lives in accordance with their goals. Theoretical preconditions for studying the professional motivation of students with disabilities as a factor of professional self-determination of the individual are determined. Professional self-determination is defined as a holistic, integrative process in which a person's professional values are realized, aspects of his life, personal, social self-determination are specified, the meanings of professional activity are realized; in the course of this process there is a value comprehension of the choice of one's own way of life and taking responsibility for the realization of this choice. It is established that students with disabilities in the choice of profession are focused mainly on social goals, universal needs, moral, spiritual values; the predominant motives for choosing a profession are social, moral, cognitive, utilitarian, motives of prestige and motives related to the content of work; The intrinsic motivation of students with disabilities is related to the presence and reflection of goals in the

future, which give life meaningfulness, focus and time perspective. It is established that the factors of internal motivation of students with disabilities are motivational focus on self-realization, meaningful life goals and prospects, internal locus of control, personal autonomy, which is the ability to self-determine their positions and the ability to independently determine and regulate their own lives. Developed and tested a comprehensive program of psychological support of professional development of students with disabilities in ZVO, in particular the training program of reflection of professional motivation of students with disabilities aimed at purposeful personal reflection, developed positive self-awareness, awareness of their own goals, personalities, meanings, effective professional skills and competence.

Keywords: professional self-determination; motivation to choose a profession; motivation to study; professional self-realization; professional orientation; personal factors of professional motivation; students with disabilities.

ЛИЧНОСТНЫЕ ФАКТОРЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ МОТИВАЦИИ СТУДЕНТОВ С ИНВАЛИДНОСТЬЮ

Курбатова Алена Александровна,
кандидат психологический наук,
старший преподаватель кафедры психологии
Института социальных технологий
Открытого международного университета
развития человека «Украина».
Киев, Украина.

 <https://orcid.org/0000-0003-4173-0504>
alenakurbatova@ukr.net

Аннотация: В статье осуществлено теоретико-методологическое обоснование и практическую разработку психологических основ профессиональной мотивации студентов с инвалидностью. Раскрыты психологические особенности профессиональной мотивации студентов с инвалидностью, роль ценностно-смыслового регулирования профессионального самоопределения личности, психологические факторы выбора профессии и их влияние на дальнейшее профессиональное становление. Установлено, что профессиональная мотивация студентов с инвалидностью, обусловленная внутренними мотивами, связана с их смысложизненными ориентациями, с представлениями о себе как о сильной личности, обладающей достаточной свободой выбора, чтобы построить свою жизнь в

соответствии со своими целями. Определены теоретические предпосылки для изучения профессиональной мотивации студентов с инвалидностью как фактора профессионального самоопределения личности. Профессиональное самоопределение определено как целостный, интегративный процесс, при котором реализуются профессиональные ценности человека, конкретизируются аспекты его жизненного, личностного, социального самоопределения, осознаются смыслы профессиональной деятельности; в ходе этого процесса происходит ценностное осмысление выбора собственного жизненного пути и принятие ответственности за реализацию этого выбора. Обоснованы теоретико-методологические основы исследования профессиональной мотивации студентов с инвалидностью. Разработана модель внутриличностной детерминации профессиональной мотивации студентов с инвалидностью в континууме профессионального самоопределения личности, структурными компонентами которой являются ценностно-смысловые образования личности, цели профессиональной деятельности, личностные качества, оценка своих возможностей, мотивы выбора профессии, мотивы обучения, потребности профессиональной самореализации. Установлено, что студенты с инвалидностью в выборе профессии ориентированы преимущественно на общественные цели, общечеловеческие потребности, нравственные, духовные ценности; преобладающими мотивами выбора профессии являются социальные, нравственные, познавательные, утилитарные, мотивы престижа и мотивы, связанные с содержанием труда; внутренняя мотивация обучения у студентов с инвалидностью связана с наличием и рефлексией целей в будущем, которые придают жизни осмысленность, направленность и временную перспективу. Установлено, что факторами внутренней мотивации обучения студентов с инвалидностью являются мотивационная направленность на самореализацию личности, осмысленность жизненных целей и перспектив, внутренний локус контроля, личностной автономии, которая заключается в способности к самоопределению своих позиций и способности самостоятельно определять и регулировать собственную жизнь. Разработана и апробирована комплексная программа психологического сопровождения профессионального становления студентов с инвалидностью в ЗВО, в частности тренинговая программа рефлексии профессиональной мотивации студентов с инвалидностью направлена на целенаправленную личностную рефлексивную, развитое положительное самоотношение, осознание

собственных целей, смыслов, реализация, самореализацию эффективных профессиональных навыков и компетентности.

Ключевые слова: профессиональное самоопределение; ценностно-смысловая сфера; система личностных смыслов; профессиональные планы; самореабилитация; самокоррекция; самокомпенсация.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] E. V. Arzhanyh, V. V. Mojsov, «Professional'nye orientacii uchashchihsya s invalidnost'yu», *Vysshee obrazovanie v Rossii*, № 6, s. 110–115, 2013.
- [2] V. G. Aseev, *O dvustoronnem haraktere motivacionno-smyslovyh obrazovanij lichnosti. Psihologicheskie, filosofskie i religioznye aspekty smysla zhizni*. Moskva, Rossiya: Smysl: PI RAO, s. 32–41, 2001.
- [3] O. M. Kokun, «Psykhologichni osoblyvosti ta peredumovy profesiinoho vyboru osobystosti na etapi optatsii», *Naukovi zapysky Instytutu psykhologii im. H. S. Kostiuka APN Ukrainy*, № 37, s. 198–208, 2009.
- [4] O. M. Kokun, *Psykhologhiia profesiinoho stanovlennia suchasnoho fakhivtsia: monohrafiia*. Kyiv, Ukraina: DP «Informatsiino-analitychne ahentstvo», 2012, 200 s.
- [5] N. L. Kolomynskiy, *Psykhologhiia pedahohichnoho menedzhmentu: navch. posib. dlia stud. navch. zakladiv, kerivnykiv ustanov osvity, psykhologiv, pedahogiv*. Kyiv, Ukraina: MAUP; Ukr. in-t pidvyshch. kalif. keriv. kadriv osvity, 1996, 194 s.
- [6] L. Z. Serdiuk, I. V. Danyliuk, V. V. Turban, O. I. Penkova, N. D. Volodarska [ta in.]; L. Z. Serdiuk, Red., *Psykhologichni tekhnologii samodeterminatsii rozvytku osobystosti: monohrafiia*. Kyiv, Ukraina: In-t psykhologii im. H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy, 2018, 192 s.
- [7] L. Z. Serdiuk, «Osobystisnyi modus samorealizatsii maibutnikh fakhivtsiv», *Visnyk pislidyplomnoi osvity: zb. nauk prats*, Vip. 10(23), s. 239–248, 2014.
- [8] L. Z. Serdiuk, O. I. Kuprieieva, «Osobystisnyi resurs zhyttiistykosti studentiv iz somatychnymy zakhvoriuvanniamy», *Aktualni problemy psykhologii: zb. nauk. prats In-tu psykhologii im. H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy*, Vyp. IX, s. 311–317, 2015.
- [9] L. Z. Serdiuk, «Diahnostyka spriamovanosti motyvatsii uchinnia studentiv u VNZ», *Psykhologichni nauky: zb. nauk. prats*, № (2)12, s. 165–168, 2012. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/files/32_11.pdf
- [10] P. M. Talanchuk, K. O. Kolchenko, H. F. Nikulina, *Suprovid navchannia studentiv z osoblyvymy potrebamy v intehrovanomu osvitnomu seredovyshchi*. Kyiv, Ukraina: Sotsinform, 2004, 484 s.

- [11] Т. М. Тютаренко, *Zhyttievyi svit osobystosti: u mezhakh i za mezhamy budennosti*. Kyiv, Ukraina: Lybid, 2003, 376 s.
- [12] Л. Тышченко, «Особливості інклюзивної освіти студентів з обмеженими фізичними можливостями як чинник соціалізації особистості», *Visnyk Kyivskoho nats. un-tu imeni Tarasa Shevchenka*, № 6, s. 71–74, 2012.

*Стаття надійшла до редакції
15 листопада 2021 року*